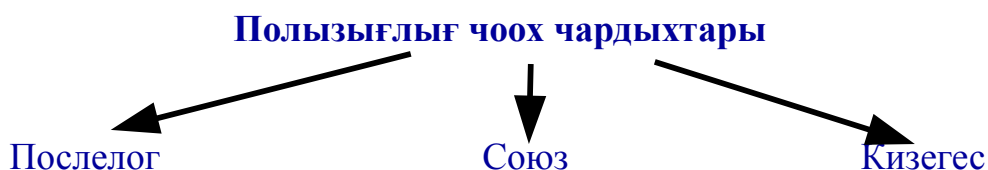

ПОЛЫЗЫҒЛЫҒ ЧООХ ЧАРДЫХТАРЫ. ПОСЛЕЛОГТАР

1. Полған на тілде полызығлығ тузалығ чоох чардыхтары пар. Олар ниме-нооны, действиені, пілдіріглерні алай санны таныхтабинчалар. Че, андағ даа полза, пістің чооғыбыста удаа киректелчелер.

2. Полызығлығ чоох чардыхтарына **последлогтар** (*үчүн, алдыра, сай, неер*), **союзтар** (*паза, че, алай, пірде*) паза **кизегестер** (*даа, ла, таң*) кірчелер.

Последлогтар, союзтар паза кизегестер сөстерні, чоохтағларны палғалыстырчалар паза хоза өңнер, тузалар пирчелер. Оларның полғаны ла пістің чооғыбыста поэның тоғызын апарча. Көзідімге алза, союзтар чоохтағда сөстерні алай ба алынча чоохтағларны палғалыстырарға киректелчелер: *Чазыда торғайахтар **паза** пасха даа хустар көглесчелер. Арызда аймах-пасха ағастар өсче, **паза** түбен-пасха хустар уйа чазапчалар.*

Пасха сөстернең чоохтаза, полызығлығ чоох чардыхтары пос алынча тузалығ сөстерге полысчалар.

3. Полызығлығ чоох чардыхтары чоохтағның члені полбинчалар.

Последлогтар

1. Последлог полызығлығ чоох чардығы полча. Олар имя чоох чардыхтарының падежче хубулызынаң пик палғалыстығлар. Последлогтар, адалыстарның паза пасха даа предмет тузалығ пол парған сөстернің соонда турып, оларны сөстер пірігізіндегі паза чоохтағдағы сөстернең палғалыстырчалар: *Хузычах тура **үстүнде** одырча. Парчатханнарға **читіре** чүгүргем. Синің **үчүн** килгеннер. Олар аалдаң **тастых** чуртапчалар.*

2. Послелогтар падежтернің тузаларын хоза чарытчалар, оларға хайдағ-да өң пирчелер. Көзідім:

а) *Паланың хылынызы сөбіредең сығара парча*. **Сығара** послелог, *сөбіредең* сөснең хада киректеліп, аны *парча* иділіснең палғалыстырча, ол нименің хайдаң сыхчатханын таныхтапча;

б) *Часхы сай хардас (черный дятел) чурт идіп сіренче*. Пу чоохтағда **сай** послелог *часхы* адалыснаң хада киректелче. Ол мында төреміл иртчеткен тус теелізін таныхтапча.

3. Послелогтар удаа теести хадыл чоохтағларның чардыхтарын палғалыстырарға киректелчелер: *Харлар хайылған соонда, иб аразында тоғыс көп*. Послелогтар хақан даа хоза чоохтағның істінде киректелчелер.

Пілерге кирек!

Послелогтар **пүтпеен** паза **пүткен** полчалар.

Пүтпеен (алай өөн) послелогтар сағамғы туста морфологической кизектерге чарылбинчалар: *сай, осхас, үчүн, чили*.

Хакас тілінде көбізі послелогтар пасха чоох чардыхтарынаң «көс» килгеннер. Көзідімге алза, послелогтар улып мындағ чоох чардыхтары киректелчелер:

а) деепричастиелер: *кизіре, өтіре, читіре, настыра, сығара* паза ан. пасх.;

б) наречиелер: *удур, тастых, төбін, чозар, пеер, тогыр*;

в) пілдірістер: *чагын, пасха, төйі*;

г) адалыстар: *үстүнде, кистінде, аразында, ортызында, хырында, алнында*. Послелог улып киректелчеткен адалыстар пасха-пасха падежтерде киректелчелер: *тура үстүнде, тура үстүнзер, тура үстүнең, тура үстүнче*.

Хакас тілінде послелогтар пүдірчең өнетін хозымнар чоғыл.

Пілерге кирек!

Послелогтарны пос алынча чоох чардығы полчатхан сөстердең пасхалирға

кирек: *Тастых* (хайдағ?) аалларға наңмырлар соонда чидерге сидік. *Аалдаң тастых* (хайда?) кошаралар көрінгеннер. Пастағы чоохтағда *тастых* пілдіріс. Ікінчі чоохтағда *тастых* сөс послелог улып киректелче.

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларда иртірілген послелогтарны килістіре турғызып, пазыңар.

1. Хызыл күрең тимір хырлығ школа Тымых аалның ортазында турча. 2. Аал суғ хастада тағлар аразында үс чара чадыбысхан. 3. Төңдегі школа сады айадағы ла чіли көрінче. 4. Аны көре, оолахтың даа чүрегі чалыннап көйчеткен осхас. 5. Кинетін истіл парған мылтых табызы күгүрт сатыраанына төйі полған. 6. Хусхацахтың өтіг табызы Күртү апсахтың чуртының хыринда истілчеткен.

Кирек послелогтар: осхас, аразында, хыринда, чіли, төйі, ортызында.

2. Пирилген послелогтарнаң чоохтағлар нүдиріңер.

өтіре, арали, сай, пеер, пасха, төбін, хоостыра, хоза, чоғар.

3. Пирилген сөстерні ікі пасха тузаланыңар: а) пос алынча чоох чардыгы чіли; б) послелог чіли.

Төбін, пасха, пеер, тоғыр, удур, хыринда, читіре.

Тузаланчаң литература

1. Боргояков В.А., Медведева М.А., Кызласова И.Л., Чебодева Л.А. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгредіг пособиезі/ В. А.

Боргояков, М. А. Медведева и др. – Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.

2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975.

3. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика [Текст]. – М., 2001. – С. 692-693.

4. Хакас тілі. Морфология [Текст] / 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 38-45.

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілінің практикумы. 050302 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / Л. И. Чебодаева, А. Н. Чугунекова, М. Л. Тахтаракова; филнк. Л.И. Чебодаеваның редакциязынаң. - Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы, 2009. - 149 с.